

MUVAFFAK b. ALİ

MUVAFFAK b. ALİ

(bk. EBÛ MANSÛR el-HEREVÎ).

MUVAHHİDLER

(الموحدون)

Kuzey Afrika ve Endülüs'te
hüküm süren Berberî hânedanı
(1130-1269).

Murâbitlar'ın yanlış buldukları bazı dinî uygulamalarını durdurmak amacıyla yeni bir islah hareketinin temsilcisi olarak Kuzey Afrika'da ortaya çıktı. Hânedanın kurucusu İbn Tûmert din ilimlerinde sahip olduğu zengin birikiminin yanında eylemci kişiliğiyle de dikkatleri çekti. İbn Tûmert, öğrenimini tamamladıktan sonra bilgilerini geliştirmek için 499'da (1106) Kurtuba'ya (Cordoba), ardından Doğu İslâm dünyasının başlıca ilim merkezlerine giderek on yıl süren bir seyahatten sonra hac farızasını da yerine getirip yurduna döndüğünde Bicâye, Tilimsân, Fas, Merakeş gibi uğradığı hemen her yerde İslâm'a aykırı uygulamalar gördü. "Menâkir" diye vasıflandırdığı bu anlayış ve davranışlara, özellikle Allah'ı insan şeklinde tasavvur eden Mücessime akidesine karşı çıkmayı ve bunları ortadan kaldırmayı ilke edindi. Etrafına, Mellâlâ'den beri kendisinden ayrılmayan öğrencisi Abdülmü'min el-Kûmî'nin de aralarında bulunduğu çok sayıda taraftar toplayan İbn Tûmert, önce Murâbit Hükümdarı Ali b. Yûsuf b. Tâşfîn'den menâkiri düzeltmesini istedi; ancak başşehir Merakeş'ten sürülmesi üzerine Murâbitlar'ın iş başında bulunduğu sürece bir islah hareketinin başarıya ulaşmasının mümkün olmadığına kanaat getirerek mevcut düzeni yıkıp yerine yenisini kurmak amacıyla taraftarlarını arttırmaya yöneldi. Birkaç yıl sonra yerli sayıya ulaştıklarını görünce 515 yılı Ramazanında (Kasım 1121) mehdîliğini ilân etti. Bu hareket, taraftarlarının çoğunluğunu meydana getiren Masmûdeliler'le meskûn Deren dağlarında yeni bir devletin kuruluşunun ilk adımını oluşturdu. Devletin resmen teşekkülü ise dokuz yıl sonra, onun ölümünün (14 Ramazan 524 / 21 Ağustos 1130) ardından Abdülmü'min el-Kûmî tarafından gerçekleştirildi. Devlete İbn Tûmert'in müridlerine verdiği "muvahhid" adından hareketle Muvahhidler, Abdülmü'min el-Kûmî'ye nisbetle Mü'minîler, İbn Tûmert'in kabilesine izâfetle Masmûde Devleti, hükümdarlarına da emîr'ül-mü'minîn denildi.

Muvahhidler'i, etkisi Deren dağları ile sınırlı bir dinî-siyasî hareketten teşkilâtli bir devlete, sonra da Mağrib-i Aksâ, Mağrib-i Evsat, İfrîkiye ve Endülüs'ü sınırları içine alan büyük bir imparatorluğa dönüştüren Abdülmü'min'in ardından gelen Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Abdülmü'min (1163-1184) ve Ebû Yûsuf el-Mansûr (1184-1199) dönemlerinde devletin sınırları daha fazla genişlememekle beraber siyasî istikrar korunduğu gibi ekonomik ve kültürel alanlarda önemli bazı atılımlar gerçekleştirildi. Yûsuf b. Abdülmü'min, iç isyanları bastırdıktan sonra dikkatini Endülüs'e çevirdi. 567'de (1172) İbn Merdenîş'in Doğu Endülüs'teki hâkimiyetine nihayet verdi. 579'daki (1183) ikinci seferinde Kastilya ile iş birliği yaparak müslüman şehirlerini tâciz eden Portekizliler'i cezalandırmak amacıyla önce Şenterîn'i (Santarem), ardından Üşbûne'yi (Lizbon) kuşattı. Ancak bu sırada ağır şekilde yaralanıp birkaç gün sonra da ölmesi Portekiz seferinin gayesine ulaşmasını engellediği gibi Portekizliler'i, Kastilyalılar'ı, Murâbitlar'ın devamı olarak Balear adalarını elinde tutan Benî Gâniye'yi cesaretlendirdi. Benî Gâniye, Abbâsiler'e bağlandıktan sonra Mağrib'e geçerek Bicâye, Cezayir, Milyâne ve Tunus'u istilâ etti (580/1184). Ebû Yûsuf el-Mansûr, 583'te (1187) Tunus'u geri aldıysa da Benî Gâniye'yi bölgeden tamamen çıkaramadı. Onun Benî Gâniye ile meşgul olması Kastilyalılar'ın yeniden Endülüs'e akın düzenlemesine yol açtı. 591'de (1195) büyük bir ordunun başında Cebelitânk Boğazı'nı geçen Mansûr, Kurtuba'nın kuzeyindeki *el-Erek*'te (Alarcos) Kastilya ordusunu ağır bir bozguna uğrattı ve Kastilya kralı yenilgisinin hemen ardından Muvahhidler'le bir barış anlaşması yapmak zorunda kaldı.

Mansûr'un yerine geçen Muhammed Nâsır-Lidînilâh (1199-1213) babasından gücünün zirvesinde bir devlet teslim aldı. İçte siyasî istikrarın muhafazası, dışta Endülüs üzerindeki hıristiyan baskısının en aza indirilip Muvahhidler'in hâkim konuma getirilmesi kendinden önceki hükümdarlar gibi onun da siyasetinin iki ana ögesi idi. İfrîkiye'de Benî Gâniye'nin üzerine gönderdiği Abdülvâhid b. Ebû Hafs el-Hintâtî ile oğlu Ebû Zeyd Abdurrahman bölgede hâkimiyeti sağladılarsa da onların bu başarıları bir süre sonra Hafsiler'in kuruluşuyla neticelendi. Nâsır-Lidînilâh'ın asıl dikkatini üzerinde topladığı husus *el-Erek* zaferi sonrasında yapılan barış antlaşmasına rağmen Kastilya Krallığı'nın papalığına katkısıyla büyük bir Haçlı ordusu teşkili için yoğun bir çaba içine girmiş olmasındı. Nâsır-Lidînilâh 607'de (1211) kala-

balık bir orduyla Endülüs'e geçti ve güne-ye doğru ilerleyen Haçlı kuvvetlerini Kurtuba'nın kuzeyinde İkâb (Las Navas de Tolosa) mevkiinde karşıladı (609/1212). Fakat çok ağır bir yenilgiye uğradı. Bu savaşın ardından Endülüs üzerinde asırlardır devam eden müslüman-hıristiyan mücadelesindeki üstünlük kesin biçimde hıristiyanlara geçtiği gibi Muvahhidler'in çöküşü de başladı. Nâsır-Lidînilâh'tan sonra on altı yaşında tahta çıkan oğlu Yûsuf el-Müstansır'ın idarî açıdan zayıf bir hükümdar olması bazı devlet adamlarının ve mahallî yöneticilerin güç kazanmasına sebep oldu ve devletin çöküşünü hızlandırdı. Endülüs'te bir taraftan Hüdîler ve Nasrîler gibi mahallî hânedanlıklar kurulurken diğer taraftan Portekiz, Kastilya ve Aragon krallıkları aralarında Turtûşe (Tartosa), Belensiye (Valencia), Şâtibe (Jatıva), Batalyevs (Badajoz), Dâniye, Mürsiye (Murcia), Mâride (Merida), Kurtuba (Cordoba) ve İşbiliye'nin de (Sevilla) bulunduğu birçok Endülüs şeh-rini ele geçirdiler.

İkâb savaşından Muvahhidler'in yıkılışına kadar (667/1269) geçen sürede çok sayıda hükümdarın iktidara gelmesi, devletin son döneminin ne kadar çalkantılı ve istikrarsız geçtiğini göstermektedir. Bu devrin en belirgin özelliği Muvahhidler'in askerî gücünün zayıflaması, ülkenin isyanlar ve karışıklıklarla sarsılmasıdır. Ebû'l-Alâ İdrîs el-Me'mûn'un, büyük çoğunluğu Mâlikî olan Mağrib ve Endülüs halkının ve ulemânin desteğini sağlamak amacıyla İbn Tûmert'in görüşlerinden vazgeçtiğini ilân etmesi de devletin güçlenmesinden çok parçalanmasına sebep oldu. 24 Receb 625 (29 Haziran 1228) tarihinde ele geçirdiği Tunus'u Muvahhidler adına yöneten ve Muvahhidler'in kurucularından Ebû Hafs el-Hintâtî'nin nesline mensup olan Ebû Zekeriyâ Yahyâ el-Hafsi, Me'mûn'un söz konusu kararı karşısında İbn Tûmert'in davasını kendisinin savduğunu söyleyerek bağımsızlığını ilân etti. Hafsiler'i 632'de (1235) Tilimsân ve civarında büyük Berberî kabilesi Zenâte'ye mensup Abdülvâhidler'in (Zeyyânîler) kuruluşu izledi. Halife Abdülvâhid er-Reşîd (1232-1242) Muvahhidler'i eski gücüne kavuşturmak için bazı teşebbüslerde bulduysa da başarılı olmadı. Muvahhidler'in tarih sahnesinden silinmesine yol açan asıl hamle ise Zenâte'nin başka bir kolu olan Merînîler'den geldi. 592'den (1196) beri Mağrib-i Aksâ'da başlıca yaşayan Merînîler 645'te (1247) Miknâs'ı, 646'da (1248) Fas, Selâ ve Tâze'yi, 1250-1255 arasında Mağrib-i Aksâ'nın büyük bölümünü Muvahhidler'den aldılar. Göçebe bir topluluk tarafından yönetilmek

istemeyen şehirlilerin gösterdiği şiddetli direnç ve bazan Kastilyalılar'ın, bazan da Abdülvâdiler'in verdiği destek sayesinde Muvahhidler, Merinîler'in başşehir Mera-keş'e ulaşmalarını bir süre geciktirdiler, fakat 660'tan (1262) itibaren sıkı bir kuşatmanın ardından 668'de (1269) şehre girmelerini engelleyemediler. Böylece Muvahhidler Devleti son bulurken bu sırada Tinmelle'e çekilmiş olan liderleri de ele geçirilerek idam edildi.

Muvahhidler hareketi asıl desteğini İbn Tûmert'in mensubu bulunduğu Masmûdeli kabilelerden almakla birlikte teşkilâtta din faktörünün asabiyet faktöründen daha önemli olduğu görülür. Baştan itibaren devlet başkanlığı el-meclisü'l-âlf gibi bazı istişarî organların varlığına rağmen saltanata dönüştü ve daha geleneksel bir idarî yapılanma tercih edildi. Devlet işle-ri-nde umumiyetle Hz. Peygamber'in yöne-tim usulü örnek alınıyor, halifeler için temel meşruiyet kaynağını İbn Tûmert'e nisbet edilen vasiyet teşkil ediyordu. Halife-lerin tuğrası "el-hamdü lillâhi vahdeh" idi. Halifeler haftanın belli günlerini halkın şî-kâyetlerini dinlemeye ayırmaktaydı. Usre ve Eşyâh denilen önde gelen liderler be-ğenmedikleri halifeyi azletme yetkisine sa-hiptiler. Başlangıçta çok sade olan saray protokolü sonraları Endülüs'ün etkisiyle daha şatafatlı ve karmaşık bir yapıya bü-ründü. Devlet teşkilâtında Dîvânü'l-inşâ ve Dîvânü'l-ceyş önemli görevler ifa etme-kteydi. Halifelerin merasimleri ve resmî ya-zışmaları Dîvânü'l-inşâ'nın görev alanını oluşturmaktaydı. Dîvânü'l-ceyş kendi için-de Dîvânü'l-asker ve Dîvânü't-temyîz adıyla iki kısma ayrılmıştı. Askerlerin sayısı ve ihtiyaçları birinci kısmın, orduya alınacak-ların sınavdan geçirilmesi ve "muvahhid" olduğuna karar verilenlerin kaydedilmesi ikinci kısmın görevleri arasında yer alı-yordu. Masmûdeli kabilelerden başka Kûmye ve Sanhâce'nin bazı kolları da ordu içinde önemli bir güç teşkil ediyordu. Ayrıca di-ğ-er etnik grupların mensuplarından, gö-nüllü mücahidlerden ve yıkılış sürecinde ücretli hıristiyan askerlerden oluşan fark-lı unsurlar da vardı. "Mahzen" adı verilen idarî sistem gerçek anlamda Muvahhidler döneminde kurulmuştur (bk. MAHZEN).

Bütün imparatorluklarda olduğu gibi Muvahhidler Devleti de farklı etnik unsurları ve dinleri içinde barındıran bir yapıya sahipti. Berberîler, Araplar, Müvelledler, Oğuzlar (Guz), Sakâlibe, Sudanlılar başlıca etnik unsurlardı. Berberîler Sanhâce, Mas-mûde ve Zenâte şeklinde üç ana kola ayrı-lmıştı. Bunlardan İbn Tûmert'in mensubu bulunduğu Herga'yı da içine alan Mas-

mûde nüfusun aslı unsurunu ve çoğunlu-ğunu oluşturmaktaydı. Muvahhid tarihin-de önemli bir yere sahip olan bir başka topluluk ise Abdülmü'min el-Kûmî'nin mensubu olduğu Zenâte'den Kûmye idi ve birçok Kûmyeli Abdülmü'min tarafın-dan Mera-keş'e getirilip orduda görevlen-dirilmişti. Toplumsal hayatta Arap, Ber-berî ve Müvelled kökenlerine rağmen ken-dilerine sadece Endülüslü diyen ve daha yüksek bir kültür ve medeniyet seviyesine sahip bulunan kimselerin önemli bir yeri vardı. Yönetimde, mimaride, güzel sanat-larda ve bilimde görülen Endülüs mede-niyetinin tesirlerini Kuzey Afrika'ya Fas, Mera-keş, Tunus ve Bicâye gibi şehirlerde yaşayan bu göçmenler taşımıştır. Muvah-hidler iktidarı ele geçirdiklerinde toplumun büyük çoğunluğunu teşkil eden müslü-manlar arasında yahudi ve hıristiyanlar da bulunuyordu. Mansûr döneminde Mağrib'-de ve Endülüs'teki Muvahhid ordularında hıristiyan askerlere yer verilmiş, hatta on-lar için Mera-keş'te bir kilise yaptırılmıştı. Muvahhidler zamanında özellikle Endülüs bölgesine deniz nakliyeciliği yapıldı ve güç-lü donanmalarla Batı Akdeniz bölgesi kont-rol altında tutuldu. İbn Haldûn, Muvahhid-ler'in donanmayı o zamana kadar bilinen en mükemmel duruma getirdiklerini söyler.

Abdülmü'min tarafından başlatılan bir uygulamayla, Muvahhid çatısı altında toplanan her müslüman erkeğin İbn Tûmert'in akîdeye dair risâlelerindeki görüş-leri öğrenmesi zorunluluğu getirilmişti. Bu eğitim dışında camilerde ve medreselerde farklı bilim dallarında Arapça olarak daha üst seviyede öğretim yapılıyordu. Muvah-hidler döneminde tefsir ve kıraat başta olmak üzere ilme büyük önem verilmiştir. Harâllî, Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. İmrân el-Mezdagi ve Ebû'l-Abbas Ahmed b. Fertût es-Sülemî ile Abdülcelfîl b. Mûsâ el-Kasrî tefsirin, Ebû Bekir Yahyâ b. Muhammed el-İşbîlî ve Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Belensî gibi Endülüs kökenli âlimler kıraat ilminin gelişmesine önemli katkıda bulundular. İbn Tûmert'in Kur'an ve Sün-net'e dönüş çağrısı yapmasının bir sonu-cu olarak Muvahhid yöneticileri Endülüslü muhaddislerin Mağrib'e gelmesini teş-vik edip hadis çalışmalarının canlanmasını sağladılar. İbn Dihye el-Kelbî, İbnü'l-Kat-tân el-Mağribî, Abdülcelfîl b. Mûsâ el-Kas-rî ve Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Murâdî el-Fâsî gibi hadis âlimleri yetiş-ti. İbn Tûmert'in fikhî hükümlerin doğru-dan Kur'an ve Sünnet'ten çıkarılmasına dair görüşleri Me'mûn dönemine kadar halifeler tarafından devlet politikası olarak takip edildi. Bu politika uyarınca Abdül-

mü'min ve Mansûr devirlerinde Kur'an ve Sünnet'ten uzaklaştıkları gerekçesiyle Mâ-likî fakihlerinin fûrûa dair eserlerinin ya-kılması için emir-nâmeler çıkarıldı. Fıkhta Zâhirîliğin yöntemi tercih edildi ve bu alan-da Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Belen-sî el-Fâsî, Ebû İshak İbrâhim b. Ahmed el-Fâsî, İbn Dihye el-Kelbî gibi fakihler yetiş-ti. Ancak Muvahhidler'in fûrû meselesin-deki politikasına rağmen Mağrib ve özel-likle Endülüs'te Mâlikîlik varlığını korudu. Kelâm ilmi alanında da bir canlanma ol-du; Eş'arîliğin ve kısmen Mu'tezile'nin gö-rüşleri daha rahat tartışılır hale geldi ve yayıldı. Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Endelüsî, Ebû Amr Osman b. Abdullah el-Kaysî, İbnü'l-Kettânî (Muhammed b. Abdül-kerîm el-Fendlâvî), Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. Abdüssamed el-Fâsî hem fıkıh usulünde hem kelâm alanında temayüz etti. Muvah-hidler döneminde felsefe de yöneticilerin himayesine mazhar olan ilim dallarından-dı. İslâm felsefesinin son büyük temsilci-lerinden İbn Tufeyl ve İbn Rüşd'ün en de-ğerli çalışmalarını Muvahhid sarayında ver-meleri tesadüfî değildir. Tasavvuf bir kısım fukahanın karşı çıkmasına rağmen etkisi-ni güçlü biçimde hissettirdi. Medyeniyte tarikatının kurucusu Ebû Medyen ve ta-savvufun Kuzey Afrika'daki en büyük tem-silcilerinden biri ve Ebû'l-Hasan eş-Şâze-lî'nin şeyhi olan Abdüsselâm b. Meşş' el-Hasenî halifelerden ilgi ve saygı gördü. Si-yer konusunda özellikle Hz. Peygamber'in doğumu hakkında Mağrib'de bu devirde Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Hü-seyin es-Sebtî el-Azeffî'nin *ed-Dürrü'l-mu-*

Muvahhidler devrinde (XII-XIII. yüzyıl) istinsah edilen bir Kur-'ân-ı Kerîm sayfası (Maya Shatzmiller, *The Berbers and the Islamic State*, Princeton 2000, s. 14)

MUVAHHİDLER

nazzam fî mevlidi'n-nebiyyi'l-mu'az-zam' gibi birçok eser kaleme alındı. Abdülvâhid el-Merrâküşî'nin *el-Mu'cib fî aḥbârî'l-Mağrib'i*, İbn Sâhibüssalât'ın *el-Men bi'l-imâme'si*, Beyzak'ın (Ebû Bekir b. Ali es-Sanhâcî) *Aḥbârü'l-Mehdî'si* ve Ebû Muhammed Hasan b. Ali İbnü'l-Kattân'ın *Nazmü'l-cümân'* dönemin Muvahhidler üzerine kaleme alınmış tarihlerdendir. Tâceddin İbn Hameveyh ve İbn Hubeys de devrin tarihçileri arasında yer alır. Mağribli denizciler Afrika'nın Atlas Okyanusu kıyılarının bir kısmını ve bunlara yakın adaları keşfettiler. Tıp ilmi özel bir öneme mazhar oldu. Sarayda Ebû Mervân Abdülmelik b. Ebû'l-Alâ b. Zühr ve oğlu Ebû Bekir Muhammed, Vezir Abdülmelik b. Kâsım el-Kurtubî, İbn Tufeyl, Ebû Abdullah Muhammed b. Sahnûn, Ebû Ca'fer Ahmed b. Sâbık el-Kurtubî ve İbn Rüşd gibi çoğu Endülüskökenli çok sayıda hekim görev yaptı; bunlardan başka kadın hekimler de bulunmaktaydı. Hastaların tedavisi için büyük bîmaristanlar inşa edildi. Kimya alanında İbnü'n-Nakarât el-Ceyyânî, İbnü't-Tâteli, Ebû't-Tavâcin el-Kütâmî önde gelen bilim adamları idi. Edebiyat sahasında da büyük gelişmeler oldu. İbn Hişâm el-Lahmî, İsâ b. Abdülaziz el-Cezûlî, İbnü'l-Murahhal gibi dilcilerle Ebû'l-Abbas el-Cerâvî, Kartâcennî, İbn Habbâze ve özellikle Endülüste Hafsa er-Rekûniyye, Ebû Hafis İbn Ömer el-Kurtubî ve Zeyneb bint Ziyâd gibi çok sayıda şair yetiştirdi.

Dinî anlayışlarının etkisiyle Muvahhid halifeleri görkemli saraylar inşa ettirmişler, buna karşılık dünyanın en büyük camileri arasında yer alan, özellikle minareleriyle ünlü Tinnelle, Merakeş'teki Kü-tübiyye ve Rabat'taki Hassânî camileri ile İsbiliye Ulucamii'nin örnek oluşturduğu dinî mimariye ve askerî mimariye önem vermişlerdir (bk. ENDÜLÜS [Sanat]; İŞBİLİYE; KÜTÜBİYYE CAMİİ; MAĞRİB [Mimarî]).

Muvahhidler'in İkâb savaşına kadar Mağrib ve Endülüste sağladığı siyasî istikrar tarımda ve ekonominin diğer alanlarında etkisini göstermiş, bu bölgeler tarihlerinin en müreffeh dönemlerinden birini yaşamıştır. Mevcut bazı veriler Fas şehrinde Nâsir-Lidînillâh döneminde 3900 dokuma, 116 boya, on iki demir, yirmi yedi sabun, 400 kâğıt, seksen altı deri işleme, on bir cam ve 135 inşaat malzemesi atölyesi, 472 su değirmeni, 1170 fırın, 180 çömllekçi, 9082 dükkân ve iki darphâne olduğunu göstermektedir. Yine aynı verilerden şehirde doksan üçü umumi 135 hamam, seksen pınar, 785 cami ve 467 han bulunduğu öğrenilmektedir.

MUVAHHİD HÜKÜMDARLARI

İbn Tümert	524 (1130)
Abdülüm'min b. Ali el-Kümü	524 (1130)
Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Abdülüm'min	558 (1163)
Ebû Yûsuf Ya'kûb el-Mansûr-Billâh	580 (1184)
Muhammed en-Nâsir-Lidînillâh	595 (1199)
Yûsuf el-Müstansir-Billâh	610 (1213)
I. Abdülvâhid el-Mahlû'	620 (1224)
Ebû Muhammed Abdullah el-Âdil	621 (1224)
Ebû Zekeriyâ Yahyâ el-Mu'tasim-Billâh	624-633 (1227-1235)
Ebû'l-Alâ (Ulâ) İdris el-Me'mûn	624 (1227)
II. Abdülvâhid er-Reşid	630 (1232)
Ebû'l-Hasan Ali es-Said	640 (1242)
Ömer el-Murtazâ	646 (1248)
Ebû'l-Alâ Ebû Debbûs el-Vâsik-Billâh	665-668 (1266-1269)

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sâhibüssalât, *el-Men bi'l-imâme* (nşr. Abdülhâdî et-Tâzî), Bağdad 1979; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XIII, bk. İndeks; Abdülvâhid el-Merrâküşî, *el-Mu'cib* (nşr. M. Saïd el-Iryân - M. el-Arabî), Dârülbeyzâ 1978, s. 262 vd.; a.mlf., *Veşâ'îku'l-Murâbiṭin ve'l-Muvahhidin* (nşr. Hüseyin Münis), Kahire 1997; İbnü'l-Kattân el-Merrâküşî, *Nazmü'l-cümân* (nşr. Mahmûd Ali Mekki), Rabat 1974; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib* (Kettânî); İbn Ebû Zer', *el-Enisü'l-muğrib*, Rabat 1972, s. 172-277; İbnü'l-Hatib, *A'mâlü'l-a'lâm* (nşr. E. Lévi-Provençal), Beyrut 1956, s. 265 vd.; *el-Hulelû'l-mevşiyye fî zikri'l-aḥbârî'l-Merrâküşiyye* (nşr. Süheyl Zekkâr - Abdülkâdir Zimâmî), Dârülbeyzâ 1399/1979, s. 103-170; İbn Haldûn, *el-İber*, VI, 225 vd.; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ* (Şemseddin), bk. İndeks; Ebû Abdullah ez-Zerkeşi, *Târîhu'd-devleteyni'l-Muvahhidiyye ve'l-Haşıyye* (nşr. Muhammed Mâdûr), Tunus 1386/1966; Makkarî, *Nefhu't-ṭib*, VIII, bk. İndeks; Selâvî, *el-İstikşâ* (nşr. Ca'fer en-Nâsirî - Muhammed en-Nâsirî), Dârülbeyzâ 1954, II, 71 vd.; E. Lévi-Provençal, *Mecmû'ur resâ'il Muvahhidiyye*, Rabat 1941; A. Huici Miranda, *Historia política del Imperio Almohade*, Tetuân 1956-57, I-II; M. Abdullah İnân, *'Aşrû'l-Murâbiṭin ve'l-Muvahhidin*, Kahire 1383-84/1964, I-II; Abdullah Ali Allâm, *ed-Devletü'l-Muvahhidiyye bi'l-Mağrib fî 'ahdi 'Abdilmü'min*, Kahire 1968; Roger le Tourneau, *The Almohad Movement in North Africa in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, Princeton 1969; Merâci Akile Gannây, *Kıyâmü devleti'l-Muvahhidin*, Bingazi 1970; Muhammed el-Menûnî, *el-'Ulüm ve'l-âdâb ve'l-fünûn 'alâ 'ahdi'l-Muvahhidin*, Rabat 1977; Subh Aîş, *Nemâzic mine'l-fenni'l-mi'mârî el-Muvahhidî bi'l-Mağrib*, Mağrib 1977; Hasan Ali Hasan, *el-Haḍâretü'l-İslâmiyye fî'l-Mağrib ve'l-Endelüs: 'Aşrû'l-Murâbiṭin ve'l-Muvahhidin*, Kahire 1980; İbtisâm Mer'î Halefullah, *el-'Alâkât beyne'l-hilâfeti'l-Muvahhidiyye ve'l-mesriki'l-İslâmî*, Kahire 1405/1985; Hüseyin Münis, *Târîhu'l-Mağrib ve ḥaḍâretüh*, Beyrut 1412/1992, II/2, s. 61-204; İzzeddin Ömer Mûsâ, *el-Muvahhidün fî'l-garbi'l-İslâmî*, Beyrut 1991; M. Fletcher, "Al-Andalus and North Africa in the Almohad Ideology", *The Legacy of Muslim Spain* (ed. S. H. Jayyusi), Leiden 1992, I, 235-258; Kemâl Seyyid Ebû Mustafa, *Târîhu'l-Endelüs el-İkti-*

şadi fî 'aşri devleteyi'l-Murâbiṭin ve'l-Muvahhidin, İskenderiye, ts. (Merkezü'l-İskenderiyye li'l-kitâb); Adnan Adigüzel, *el-Mehdî Muhammed İbn Tümert ve Muvahhidler Devleti'nin Kuruluşu* (yüksek lisans tezi, 1998), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Ali Muhammed Muhammed es-Sallâbî, *Devletü'l-Muvahhidin*, Amman 1998; Stanley E. Lane Poole, "On the Coins of Muvahhids in the British Museum", *Coins and Coinage of North Africa* (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 2003, I, 127-150; Lütfî Şeyban, *Reconquista: Endülüste Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, İstanbul 2003, tür.yer.; Muhammed Muhammed el-Kehlâvî, *Mesâcidü'l-Mağrib ve'l-Endelüs fî 'aşri'l-Muvahhidin*, Kahire, ts.; W. M. Watt, "Philosophy and Social Structure in Almohad Spain", *IQ*, VIII/1-2 (1964), s. 46-51; Madeleine de Gogorza Fletcher, "The Anthropological Context of Almohad History", *Hesperis Tamuda*, XXVI-XXVII, Rabat 1988-89, s. 25-49; Ali Ahmed, "el-Muvahhidün ve Benü Ganiye", *Dirâsât târihiyye*, sy. 31-32 (1989), s. 187-196; I. O'Connor, "The Fall of the Almohad Empire in the Eyes of Modern Spanish Historians", *Islam and Christian-Muslim Relations*, XIV/2, Birmingham 2003, s. 145-162; Şinasi Altundağ, "Muvahhidler", *EP* (İng.), VII, 801-807; Ch. Evert, "Almohad Art", *Dictionary of the Middle Ages* (ed. J. R. Strayer), New York 1989, I, 191-193.

MEHMET ÖZDEMİR

MUVAKKİT, Sâlih Sıdkı
(1825-1888)

Bosna-Hersekli tarihçi.

Saraybosna'da (Sarajevo) doğdu. Babasının adı Hüseyin, dedesinin adı Fazlullah'tır. Bu sebeple Hachüseyinzâde (Hacıhüseynoviç) diye tanınmıştır. Çaynice kasabasının olan ailesi XIX. yüzyılın ilk yarısında Saraybosna'ya yerleşmiştir. Bazı kaynaklarda Sâlih Sıdkı'nın Çaynice'de doğduğu belirtilir. İlk öğrenimini Saraybosna'da tamamladıktan sonra Drvenija Medresesi'ne girdi. Burada Ahmed Efendi b. Tâhir Efendizâde'nin talebesi oldu. Mezun olunca bir süre astronomiyle ilgilendi ve bir Osmanlı zâbitinden zaman ölçüm ve tesbitiyle (mikât) takvim konularında ders aldı. 1859'da Gazi Hüsrev Bey Camii haremi içinde yaptırılan muvakkithâneye muvakkit tayin edildi. Bu sebeple "Muvakkit" (Muvekkit) unvanıyla tanındı. Ölümüne kadar otuz yıl bu vazifede kaldı. Ayrıca Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde kütüphanecilik görevini de üstlendi. 1864'te buranın ikinci hâfız-ı kütübü idi. Uzun bir süre Bosna-Hersek takvimini de hazırlayan Muvakkit 12 Mart 1888'de Saraybosna'da vefat etti ve Vinograd Camii hazinesine defnedildi.

Eserleri. Arapça, Türkçe, Farsça bilen Sâlih Sıdkı özellikle tarih ve takvime dair bazı çalışmalar yapmıştır. Kaynaklarda ma-